

УДК 347.447

К.Г. СЕМЕНОВА, канд. юрид. наук, Євпаторійський факультет Харківського національного університету внутрішніх справ,

Л.В. МАКАРЧУК, Харківський національний університет внутрішніх справ

СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ «РОЗІРВАННЯ ПОРУШЕНОГО ДОГОВОРУ» ТА «ВИЗНАННЯ ДОГОВОРУ НЕДІЙСНИМ»

Ключові слова: *способи захисту прав, припинення зобов'язання, розірвання договору, визнання договору недійсним*

У практиці судів одними із поширених є розгляд справ, пов'язаних з визнанням договору недійсним, розірванням порушеного договору і застосуванням їх наслідків. Дана обставина пов'язана з активним використанням учасниками майнового обороту способів захисту порушених цивільних прав, передбачених ст.16 Цивільного кодексу України [1] (далі – ЦК України), відповідно до якої визнання правочину недійсним, а також розірвання договору (як одна з підстав його припинення за ч.2 ст.653 ЦК України) є одними із способів захисту суб'єктивних цивільних прав.

У той же час практика свідчить, що нерідко ці способи захисту використовуються сторонами неправильно. Так, дуже часто зустрічаються випадки, коли нарівні з вимогами про розірвання договору позивач вимагає від суду визнати договір недійсним [2, 3]; замість вимоги про розірвання договору позивач вимагає від суду визнати договір недійсним [3–5]; замість пред'явлення позову про визнання договору недійсним, сторона звертається до суду з позовом про його розірвання [6, с.21]. Питання, пов'язані із застосуванням вказаних способів захисту порушених прав, не знаходять однозначного вирішення і в суді. Так, іноді ухвалюючи рішення про визнання договору недійсним, суд застосовує ст.651 ЦК України [8–10]; у деяких випадках суд ухва-

лює рішення одночасно і про визнання договору недійсним і його розірвання [11].

Підставою для подібної плутанини є схожість застосування наслідків недійсності договорів і відповідальності за істотне порушення умов договору однією із сторін, що привело до його розірвання. Так, ч.5 ст.653 ЦК України встановлює, якщо договір розірваний у зв'язку з істотним порушенням договору однією із сторін, друга сторона може вимагати відшкодування збитків, завданих розірванням договору. В даному випадку простежується аналогія понять відшкодування збитку і реституції, що є наслідком застосування наслідків недійсності правочину відповідно до ч.1 ст.216 ЦК України. За правовою природою відповідно до ч.1 ст.215, ч.1 ст.203 ЦК України правочин, що не відповідає вимогам закону або інших актів цивільного законодавства є недійсним. Іншими словами, недійсний договір, укладений не відповідно до вимог закону іноді розцінюється сторонами як істотне порушення його умов, що і є підставою для його розірвання (ч.2 ст.651 ЦК України).

Крім того, часто визнання правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності, як спосіб захисту порушених прав, використовується недобросовісними боржниками усвідомлено замість розірвання договору в цілях уникнення відповідальності у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням договору [12].

У будь якому разі відсутність одноманітних правил застосування різних способів захисту порушених прав та інтересів негативно позначається на динаміці договірних відносин суб'єктів та, відповідно, на ефективності їх діяльності.

У науковій літературі здійснювалися дослідження розірвання договору як способу захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів (С.О. Бородовський, О.П. Дрішлюк, В. Карпенчук, А. Присяжнюк, Н.М. Процьків, І.В. Спасибо-Фатєєва та ін.). Приділялася увага і проблемам визнання договору недійсним (В.О. Кучер, О. Дзера, І. Діба, О.В. Семушина, М.М. Сібільов, І.В. Спасибо-Фатєєва, Н.С. Хатнюк та ін.). Разом із тим цими дослідженнями

не було встановлено співвідношення таких способів захисту порушених прав, як визнання договору недійсним та його розірвання. Звідси, мета статті полягає у встановленні співвідношення категорій «розірвання порушеного договору» та «визнання договору недійсним», дослідженні їх правової природи та цивільно-правових наслідків їх застосування.

Чинне цивільне законодавство та юридична доктрина розмежовує такі категорії як «розірвання порушеного договору» та «визнання договору недійсним». Розірвання договору і визнання договору недійсним розрізняються між собою по суті і наступними за фактом їх здійснення наслідками.

Зокрема, український законодавець указує на наступні відмінності між позначеними правовими явищами.

По-перше, різняться режими застосування цих способів захисту. Режим недійсності договорів направлений на реалізацію охоронної функції права, його норми, як правило, імперативні і направлені на встановлення соціальної справедливості, тоді як норми права, що стосуються особливостей регулювання розірвання договорів, носять диспозитивний характер, вони виконують і охоронну, і регулятивну функцію в цивільно-правових відносинах [13].

По-друге, законодавцем передбачені різні підстави їх виникнення. У випадку розірвання договору – це правомірні вольові дії сторін договору, що мають за юридичну мету припинення договірно-правових відносин. Підставами недійсності договорів як правочину є, перш за все, або невідповідність договору закону або іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства.

Третя відмінність заснована на тому, що будь-які порушення закону, що спричиняють недійсність договору, повинні мати місце ще при його укладенні. Недійсний договір втрачає силу з моменту його укладення. При розірванні договору, навпаки, обставини, що були підставою цього розірвання, повинні з'явитися вже після укладення договору, і лише з моменту розірвання зобов'язання сторін припиняються на майбутнє. Згідно ч.3 ст.653 ЦК України, зобов'язання, що виникли

з договору, що розривається, припиняються з моменту досягнення домовленості про його розірвання, якщо інше не встановлено договором, а при розірванні договору в судовому порядку – з моменту набрання рішення суду про розірвання договору законної сили;

Четверта відмінність обумовлена тим, що законодавець розрізняє «розірвання договору» від «визнання договору недійсним» за характером наступних за цим наслідків. Визнання договору недійсним має своїм наслідком двосторонню реституцію, передбачену ст.216 ЦК України, тобто, у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. При розірванні договору сторони відповідно до ч.4 ст.653 ЦК України не мають права повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом. Якщо договір був розірваний у зв'язку з істотним порушенням договору однією із сторін, друга сторона може вимагати збитків, завданих зміною або розірванням договору (ч.5 ст.653 ЦК України).

Представляється, що встановлені відмінності між категоріями «розірвання договору» та «визнання договору недійсним» достатні для визнання самостійності кожного з вказаних способів захисту порушених прав. Як зазначав Б.В. Покровський, «оскільки розірвання договору і визнання його недійсним або таким, що не був укладений тягнуть за собою різні правові наслідки, змішування цих понять не тільки не виправдано теоретично, але і може привести до істотних помилок на практиці» [14].

Велике значення розмежування визнання договору недійсним і розірвання договору підтверджується і в Постанові Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ

про визнання правочинів недійсними» [15]. В ч.5 зазначеної постанови роз'яснюється, що наслідком визнання правочину (договору) недійсним не може бути його розірвання, оскільки це взаємовиключні вимоги.

Отже розривати можна тільки дійсний договір, а договір, що не відповідає вимогам закону або іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства, за загальним правилом (статті 215–236 ЦК України), є недійсним. При цьому слід враховувати, що визнання договору недійсним саме по собі не є підставою для його розірвання.

У той же час слід пам'ятати, що для визнання договорів недійсними необхідно звертатися до суду, отже вони є оспорюваними правочинами і до моменту визнання їх судом недійсними вони залишаються дійсними і можуть бути розірвані сторонами.

Звідси виникає питання, чи може бути задоволена вимога про визнання договору недійсним у випадку, якщо договір до моменту пред'явлення такої вимоги вже був розірваний.

У судовій практиці дана ситуація викликає різноманітні тлумачення. Так, в деяких випадках суди приходять до думки, що при розірваному договорі вимога про визнання його недійсним не підлягає задоволенню, і як аргумент указують, що подібний спор просто не має предмету [16]. Відмовляючи у визнанні недійсним розірваного договору, суди також указують і на відсутність у особи законного інтересу, обґрунтовуючи тим, що особа може вимагати задоволення своєї вимоги про визнання договору недійсним тільки у випадку, якщо є законний інтерес в задоволенні даної вимоги. Оскільки договір був розірваний, та особа подібним інтересом не володіє [17].

У ряді випадків суди задовольняють заявлену вимогу про визнання договору недійсним, указуючи на те, що розірвання договору не має юридичного значення і не впливає на можливість визнання договору недійсним. При цьому наголошується, що згідно ст.216 ЦК України недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю, а згідно ст.236 ЦК України недійсний правочин є таким з моменту його

вчинення. А якщо договір недійсний, то розірвання договору не може мати будь-якого юридичного значення.

Іноді судді, аргументуючи свою позицію про визнання розірваного договору недійсним, виходять з того, що наслідком як розірвання договору, так і його виконання є припинення зобов'язання (статті 599, 653 ЦК України). Оскільки законодавство не виключає можливості визнати недійсним договір, зобов'язання по якому виконані, то можливі випадки визнання недійсним договору, зобов'язання по якому припинені і за іншою підставою – розірвання договору.

Проте, представляється, що позиція судів, що задовольняють вимоги про визнання недійсними розірваних договорів, є помилковою, суперечить змісту і сенсу цивільного законодавства.

Перш за все, слід звернути увагу на ту обставину, що поняття «договір» включає наступні поняття: «договір-юридичний факт», «договір-правочин», «договір-правовідношення».

Співвідношення договору як підстави виникнення зобов'язання, договору як правочину і договору як самого зобов'язання детально описані в науковій літературі і глибоко досліджені О.С. Іоффе [18]. Якщо під договором-правочиним розуміється угода про виникнення, зміну або прав і обов'язків, то під договором-правовідношенням мається на увазі юридичне відношення між суб'єктами, коли праву одного кореспондує обов'язок іншого. Дійсно, за цивільним законодавством припинення зобов'язання може бути здійснене як виконанням зобов'язання (ст.599 ЦК України), так і розірванням договору (ст.652 ЦК України). Проте дані категорії мають принципово різну природу. О.С. Іоффе писав: «Обіймаючи собою і виконання, поняття припинення зобов'язання далеко виходить за його межі, розповсюджуючись на всі випадки ліквідації раніше встановленого зобов'язально-правового зв'язку» [18].

Таким чином, якщо виконання зобов'язання припиняє його, оскільки відбувається здійснення прав і обов'язків, то розірвання договору створює припинення зобов'язання, оскільки

ки ліквідується сама підстава виникнення зобов'язання. Якщо при виконанні зобов'язання підстава залишається і договір як юридичний факт і як правочин зберігається, то при розірванні договору ліквідується не тільки зобов'язальний зв'язок – договір відпадає як підстава і анулюється як правочин.

Звідси позов до особи про визнання недійсним розірваного договору є безпредметним. Такий позов направлений на анулювання підстави виникнення права особи. У аналізованій ситуації особа свого суб'єктивного права унаслідок відпадання підстави вже позбавлена. Тому позбавити її суб'єктивного права у випадку, якщо воно його не має, неможливо. Звідси визнання недійсним договору, який не існує як укладений правочин, неприпустимо.

При ухваленні рішення суд не може використовувати і той аргумент, що недійсний правочин не тягне юридичних наслідків, за винятком тих, які пов'язані з її недійсністю, і тому його розірвання неможливе. До набрання законної сили рішення про визнання оспорюваного правочину недійсним він є дійсним, отже, дійсне до набрання рішення законної сили і розірвання договору. Таким чином, на момент ухвалення рішення суд зобов'язаний виходити з того, що розірвання договору мало той ефект, на який було спрямоване, а саме на анулювання договору. Проте якщо визнається дійсним розірвання договору, то при цьому не можна задовольнити вимогу про визнання договору недійсним, оскільки самого договору правомірно не існує.

Отже, визнання недійсним розірваного договору неможливо ні за яких обставин.

У результаті порівняльного дослідження інституту недійсності договорів і інституту розірвання порушеного договору виявлено, що ці правові інститути, по-перше, мають різні напрями діяльності, а, по-друге, вони регулюються різними за характером правовими нормами; по-третє, мають різні підстави і наслідки їх застосування. Тому, не дивлячись на те що і визнання договорів недійсними, і підстави їх розірвання відображають особливості договору як юридичного факту, вони мають абсолютно різний напрям дії і припускають

різні форми правового регулювання. Зазначене унеможливорює одночасне застосування цих способів при захисті порушеного права. У випадку якщо сторони уклали договір, а потім розірвали його, вимога про визнання договору недійсною пред'явлена бути не може.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України // ВВР України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
2. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва : від 05.04.2012 р., № 22591613 // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22591613>.
3. Рішення Млинівського районного суду Рівненської області : від 04.04.2011 р., № 14789503 // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/14789503>.
4. Рішення Здолбунівського районного суду : від 29.06.2011 р., № 16664258 // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16664258>.
5. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва : від 22.05.2012 р., № 24220050 // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24220050>.
6. Процьків Н. М. Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03 / Процьків Н. М. – К., 2003. – 180 с.
7. Рішення Млинівського районного суду Рівненської області : від 04.04.2011 р., № 14789503 // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/14789503>.
8. Рішення Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська : від 30.03.2011 р., № 25011984 // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25011984>.

9. Рішення Ленінського районного суд м. Запоріжжя : від 09.07.2012 р., № 25153889 // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25153889>.

10. Рішення Краматорського міського суду Донецької області від 28.01.2011 р., №13809617 // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/13809617>.

11. Рішення Великоберезнянського районного суду Закарпатської області : від 09.06.2011 р., № 16832783 // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16832783>.

12. Брагинский М. И. Договорное право. Общие положения. Кн. 1 / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – Изд. 2-е. – М. : Изд-во «Статут», 2003. – 848 с.

13. Егорова М. А. Признание договора недействительным и его изменение и расторжение как способы защиты гражданских прав / М. А. Егорова // Бюллетень нотариальной практики. – 2005. – № 4. – С. 32–35.

14. Покровский Б. В. О расторжении договора по советскому гражданскому праву /

Б. В. Покровский // Гражданское и гражданско-процессуальное законодательство Казахской ССР : Казах. республ. науч. конф. : тезисы докладов и науч. сообщений (г. Алма-Ата, 2–4 сентября 1965 г.). – Алма-Ата, 1965. – С. 78–79.

15. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» : від 06.11.2009 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.

16. Рішення Томашпільського районного суду Вінницької області : від 03.05.2012 р., № 24144372 // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24144372>.

17. Рішення Бердянського міськрайонного суду Запорізької області : від 11.10.2011 р., № 18842770 // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24144378>.

18. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. – М. : Юрид. лит., 1975. – 880 с.

Семенова К. Г. Співвідношення категорій «розірвання порушеного договору» та «визнання договору недійсним» / К. Г. Семенова, Л. В. Макачук // Форум права. – 2012. – № 3. – С. 647–651 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-3/12ckgvdn.pdf>

Проаналізовано співвідношення категорій «розірвання порушеного договору» та «визнання договору недійсним». Досліджено правову природу зазначених правових явищ. З'ясовано цивільно-правові наслідки їх застосування.

Семенова Е.Г., Макачук Л.В. Соотношение категорий «расторжение нарушенного договора» и «признания договора недействительным»

Проанализировано соотношение категорий «расторжения нарушенного договора» и «признания договора недействительным». Исследована правовая природа указанных правовых явлений. Установлены гражданско-правовые последствия их применения.

Semenova E.G., Makarchyk L.V. Correlation of Categories of «Dissolution of the Broken Agreement» and «Confession of Agreement Invalid»

In the article correlation of categories of «dissolution of the broken agreement» and «confession of agreement invalid» is analyzed. It is investigational legal nature of the indicated legal phenomena. The civil legal consequences of their application are set.